

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMİYASINDA PEŞƏ-SƏNƏT ADLARININ ƏKS OLUNMASI

Aslan Bayramov,
filologiya elmləri doktoru, professor
e-mail: aslanbayramov1947@gmail.com

Arzu Bayramova,
*Sumqayıt Dövlət Universitetinin Azərbaycan dili
və ədəbiyyatı kafedrasının baş müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru*
e-mail: bayramova.arzu2@gmail.com

<https://doi.org/10.30546/2706-7858.2026.1.259>

UOT: 39

Xülasə. *Məqalədə Qərbi Azərbaycan toponimiyasında peşə-sənət adlarının semantik və etimoloji xüsusiyyətləri tarixi aspektdə təhlil edilir. Tədqiqat zamanı bölgənin yer adlarında əhalinin məşğuliyyəti, sənətkarlıq ənənələri araşdırılaraq peşə-sənət mənşəli toponimlərin Qərbi Azərbaycanın etno-mədəni yaddaşını və təsərrüfat tarixini əks etdirən mühüm dil faktoru olduğu əsaslandırılır. Araşdırmada, həmçinin peşə-sənət toponimlərinin əhalinin mədəni həyatının ayrılmaz hissəsinə çevrildiyi göstərilir.*

Açar sözlər: *toponim, oykonim, kök, şəkilçi, etno-mədəni, etnotarixi.*

Keywords: *toponym, oikonym, root and suffix, ethno-cultural, ethno-historical.*

Ключевые слова: *топоним, ойконим, корень и суффикс, этнокультурный, этноисторический.*

Toponimlər yer adlarıdır və hər biri bir ünvanı bildirir, həm də yazıya-qədərki dövrün dilidir. Bu dil vahidləri həm bizim tarixi coğrafiyamızı, həm milli-etnik kimliyimizi, həm də peşə-sənət məşğuliyyətimizi əks etdirməkdədir. Bir çox ictimai-siyasi hadisələr, eləcə də etnoiqtsadi həyatımız toponimlərdə qorunub saxlanılır. Xüsusilə yaşayış məntəqəsi adlarında “*maldarlıq*”, “*qoyunçuluq*”, “*misgərlik*”, “*toxuculuq*”, “*atçılıq*”, “*quşçuluq*”, “*dəmirçilik*”, “*əkinçilik*”, “*keçəçilik*”, “*dulusçuluq*” və s. peşələrlə məşğul olan insanların adları unudulmuş, peşə-sənət fəaliyyətləri isə toponimlərdə daşlanaraq bugünümüzədək gəlib çatmışdır. Uzaq keçmişlərdə

hər bir tayfanın peşə-sənət məşğuliyyəti olmuşdur. O tayfalar da etnik kimliklərini bildirən tayfa adlarını yer-yurd adlarında əbədiləşdirmişdilər ki, gələcək nəsillərə yadigar olsun.

Qərbi Azərbaycanın toponimiyasında etno-mədəni və etnotarixi irsimizi əks etdirən peşə-sənətlə bağlı etnotoponimlər çox olmuşdur. Təəssüf ki, gəlmə və mənfur ermənilər Oğuz yurdu olan Qərbi Azərbaycan ərazilərindən Azərbaycan türklərini zaman-zaman terror vasitəsilə çıxarmış və xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətini əks etdirən etnotoponimləri də ərazi ilə heç bir etnik bağlılığı olmayan uydurma erməni adları ilə əvəz etmişlər. Bunlardan bir qisminə nəzər salmaq maraqlı olardı.

Qaltaxçı keçmiş Aleksandropol qəzasında Pənbək bölgəsində kənd olmuşdur. Dəniz səviyyəsindən 1.760 metr yüksəklikdə olan bu kənd Böyük Qarakilsə (1935-ci ildə Kirovakan, 1991-ci ildə Vanadzor adlandırılmışdır) şəhərindən 34 km şimal-qərbdə yerləşir. XX əsrin əvvəllərindən burada İranın ucqar yerlərindən gətirilən ermənilər yaşamışdılar.

1990-cı ilin iyul ayından 1991-ci ilədək Hamamlı (Spitak) rayonunun tərkibində olan bu kənddə XX əsrin sonunadək Azərbaycan türkləri yaşamışdılar. Qaltaxçı oykonimi peşə-sənətlə bağlı etnooykonimdir. “Qaltax” aşılانmış və emal edilmiş göndən hazırlanmış qoşqu əşyaları və minik vasitələri (qaytarğa, palan, yəhər, quşqun, yüyən və s.) hazırlayan sənətkarlara deyilir. Bu alət və əşyaları hazırlayan sənətkarlara isə “qaltaxçı” demişlər. Məsələn, Qaltaxçı Əhməd, Qaltaxçı Səməd və s. İlk vaxtlar bu sənət adı bir şəxsə aid olmuş, sonradan nəsil və ya tayfa adını bildirmişdir. Məsələn, Qaltaxçı Səməd (şəxs), Qaltaxçı Səmədlər (tayfa), Qaltaxçı (toponim) və s. Peşə-sənət bildirən ləqəblər göstərilən formada toponimiyaya keçərək etnotoponim olmuşdur. Ümumiyyətlə, keçmişdə, hələ yazıdan əvvəlki dövrlərdə insanlar çalışmışlar ki, tayfasının adını müxtəlif coğrafi obyektlərin adlarında əbədiləşdirdinsinlər və buna da nail olmuşlar.

Qazançı, Qayıqulu Qazançı keçmiş İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında iki kənd olmuşdur. Rayonlaşmadan sonra Qazançı (1946-cı ildən Megraşen) Artık rayonunun, Qayıq qulu Qazançı isə Qızılqoç 1935-ci ildən Qukasyan, 1991-ci ildən isə Asosk rayonlarının inzibati-ərazi vahidləri sayılırdı.

Rusiya ilə Osmanlılar arasında olan müharibə 1829-cu ildə Ədirnə sülh müqaviləsi ilə sona çatdıqdan sonra kəndlərdə yaşayan azərbaycanlılar pərən-pərən olmuşlar. Bundan dərhal sonra rus məmurları Qars və Ərzurum vilayətlərindən köçürülüb gətirilən qaxtağan erməniləri kəndlərə yerləşdirmişlər. Əsrlərlə bu kəndlərdə yaşamış Azərbaycan türkləri rus ordusunun təsiri ilə müxtəlif yerlərdə qaçqın həyatı yaşamağa məcbur edilmişlər. Keçmiş Zəngəzur qəzasında da Qazançı kəndi olmuşdur. Göstərilən kəndlərin adları da peşə və sənətlə bağlıdır. Qazançı (qazan düzəldən sənətkar) toponiminin hamısını tayfa adı ilə bağlamaq da düzgün deyil. Oğuz türk-

lərinin ad sistemində də Qazan xan onomastik vahid kimi nəzər çarpır. Bir çox tədqiqatçılar. Qazançı oykonimindəki -çı⁴ şəkilçisini həm də aidlik və mənsubluq bildirdiyini (Qazanın tərəfdarı) hesab edirlər [8, s.210]. Qazançı kənd adının önündəki Qayı Qulu oğuzların kayı-qayı tayfa adını əks etdirir.

Dəlləkli keçmiş Yeni Bəyazid qəzasında, sonra Axta 1959-cu ildə Hrazdan rayonunda kənd olmuşdur. Kənddə 1873-cü ildə 20, 1886-cı ildə 317, 1905-ci ildə 396, 1914-cü ildə 445 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir [3, s.95]. Qafan yaxınlığında da daha bir Dəlləkli kəndi olmuşdur. Kənddə 1907-ci ildə 396 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir. [3, s.254]. XX əsrin əvvəlində kəndi terrorçu ermənilər yandırıb yerlə yeksan etmişdilər. Azərbaycan türklərinin məişətində “dəllək” ərəb mənşəli söz olaraq iki mənada (bərbər və oğlan uşağına sünət edən) işlənir. Görünür Dəlləkli dəlləklər tayfasının bir tirəsi olmuş, sonra toponimə keçmişdir. Burada -lı⁴ şəkilçisi mənsubluq və aidlik bildirir. Deməli, bu oykonim tayfa adında törənmiş etnooykonimdir. Ağbabanın bir neçə kəndində bir-biri ilə qohumluq əlaqəsi olan dəlləklər tayfası 1988-ci ilədək Təpəköy, Qara Namaz, Güllücə, Daşkörpü kəndlərində yaşayırdılar. Ümumiyyətlə, Azərbaycan onomastikasında dəllək derivatlı etnonim və ondan törənən etnotoponimlərin yayılma arealı genişdir. Deməli, Dəlləkli etnotoponiminin kökündə, həm də müsəlman ənənələrinə söykənən peşə-sənət adı dayanır.

Nalbənd keçmiş Aleksandropol qəzasında kənd adı olmuşdur. 1978-ci ildə Hamamlı rayonuna aid olan bu kəndin də adını ermənilər dəyişdirərək “Şirakamut” adlandırmışdılar [3, s.346]. Kənd Böyük Qarakilsə şəhərindən 26 km şimal-şərqdə, Bəykənd çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 1650 metr yüksəklikdə yerləşir. 1878-ci ildə bu kəndə erməniləri yerləşdirmişdilər [4, s.346]. Qars vilayətində də Nalbənd adlı oronim vardır. Mənbələrdə 1897-ci ildə bu kənddə 25 azərbaycanlının yaşadığı qeyd olunur, lakin 1905-1906-cı illərdə kəndin azərbaycanlı əhalisi ermənilərin təzyiqi ilə kəndlərini tərk etməyə məcbur edilmişdilər [4, s.346]. 1995-ci ildə kənd inzibati-ərazi vahidi kimi Lori vilayətinə daxil edilmişdir. Nalbənd oykonimi atçılıq və heyvandarlıqla

bağlı olan nal və bəndləyən sözlərindən ibarət olmuş və zaman-zaman sadələşərək Nalbənd formasına düşmüşdür. Qeyd edək ki, bir çox rayonlarımızda atlarla bərabər, həm də inəkləri nallayırlar ki, dağda-daşda dırnağı yeyilməsin. Peşə-sənət bildiren bu antroponimik ad modeli bu gün də işlənməkdədir. Məsələn, Nalbənd Oruc, Nalbənd Musa və s. Ağbaba bölgəsinin Öksüz kəndində 1988-ci ilədək nalbəndlər adlanan tayfanın adamları yaşayırdılar [2, s.86].

Qundaqsaz keçmiş Aleksandropol qəzasında Abaran çayının sahilində, dəniz səviyyəsindən 2000 metr yüksəklikdə və 1972-ci ilədək Ələyaz (indiki Dərələyəz) rayonunun inzibati ərazisinə aid olan kəndin adı olmuşdur. 1877-1878-ci illərdəki Rusiya-Osmanlı müharibəsində kəndə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Daha sonra kəndə Türkiyənin ucqar yerlərindən gətirilən yezidi kürdləri məskunlaşdırılmışdır. 1978-ci ildə kəndin adı dəyişdirilərək kürdcə “Rya Taza” qoyulmuşdur [3, s.272]. Kəndin keçmiş adı peşə və sənətlə bağlı olaraq Qundaqsaz (layan) olmuşdur. Burada “qundax” uşaq beşiyi, “saz-lamaq” isə düzəltmək mənasındadır. Oykonim feili sifət tərkibi modelində olaraq tayfa adından (qundaqsazlayanlar) törənmişdir. Bu toponim də hər hansı bir şəxsin peşəsini bildirirdi (məsələn, Qundaqsazlayan Əhməd, Qundaqsazlayan Murad və s.). Keçmişdə dülgərlikdə də belə bir peşə sahəsi olmuşdur. Görünür qundaqsazlayan hər hansı bir şəxsin ləqəbi, sonra nəslin adını bildirmiş, daha sonra substantivləşərək toponimə keçmişdir [2, s.194]. Lakin toponimlərə aid bir çox kitablarda bu oykonim səhv izah edilərək relyeflə əlaqələndirilmişdir.

Aşağı Çanaxçı və Yuxarı Çanaxçı keçmiş İrəvan qəzasında, sonra Qəmərlı (1935-ci ilədək Ararat) rayonuna aid kəndlər olmuşdur. Aşağı Çanaxçı kəndi hələ XX əsrin əvvəllərində ermənilər tərəfindən dağıdılmış, burada yaşayan Azərbaycan türkləri müxtəlif yerlərə qaçqın düşmüşdülər [4, s.417]. Yuxarı Çanaxçıda 1931-ci ildə 30, 1973-cü ildə 276, 1886-cı ildə 34, 1905-ci ildə 355, 1914-cü ildə 375 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir [1, s.372]. Ermənistan SSR-nin 1976-cı ilə aid olan inzibati-ərazi bölgüsü kitabında da Vedi rayonunda birinci Çanaxçı kəndinin olduğu qeyd olunur [5, s.279]. Xankəndi və Gədəbəy rayonlarında da peşə-

sənətlə bağlı olan Çanaxçı etnotoponimi vardır. Ümumiyyətlə, erməni rəhbərliyi məqsədli şəkildə Qərbi Azərbaycanda Azərbaycan türkləri yaşayan və önündə “aşağı”, “yuxarı”, “böyük”, “kiçik” epitetləri ilə işlənən yaşayış məntəqələrinin birini ləvgə edərək bir adla adlandırmışdılar. Məqsədləri də o olmuşdur ki, Azərbaycanlılar yaşayan kəndlərin sayı azalsın.

1897-ci ilə aid sənədlərdə Qafan rayonunda da 50 nəfər azərbaycanlının yaşadığı Çanaxçı kəndi qeydə alınmışdır. Daha sonra 1918-ci ildə ermənilər kəndi yandıraraq xarabaya çevirmişdilər. [6, s.25]. Çanaxçı kənd adları dulusçuluq sənəti ilə bağlıdır. “Çanax” gildən hazırlanaraq müəyyən bir duru yemək bişirmək üçün məişət əşyasıdır. Bu sözün digər mənası piti mənasında işlədilən çanaxdır. Deməli, gildən çanax düzəldən sənətkarlara çanaxçı demişlər. Çanaxçı peşə-sənət bildirərək hər hansı bir sənətkarın ləqəbi olmuşdur (Məsələn, Çanaxçı Əşrəf, Çanaxçı Murad və s.). Antroponimik modelin ikinci tərəfindəki ad zaman-zaman tayfa adına, sonra tayfa adından yer-yurd adına keçmişdir. Şivələrimizdə çanax, həm də ölçü qabı kimi işlədilən əşyanın adı olmuşdur [10, s.181].

Carcarçı keçmiş Aleksandropol qəzasında 1972-ci ildən sonra Abaran rayonunun tabeliyində olan kənd adı olmuşdur. Bu kənd dəniz səviyyəsindən 2180 metr yüksəklikdədir. 1877-1878-ci ildən sonra kəndə Türkiyədən gətirilən yezidi kürdləri yerləşdirilmişdir. 1972-ci ildə kənd yeni yaradılan Ələyaz rayonunun tabeliyinə, 1995-ci ildən isə Araqatsotn vilayətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Kəndin adı keçmişdə kənd təsərrüfatı aləti kimi işlənən carcar və peşə bildiren -çı⁴ şəkilçisindən ibarətdir. Naxçıvan dialekt və şivələrində carcar “xırmanda ata qoşularaq taxıldöyən alətə” deyilir [9, s.273].

Deməli, Carcarçı xırmanda ata qoşularaq taxılı sünböldən ayıran, alət düzəldən sənətkarlara deyilmişdir. Bu ad da zaman-zaman adla qoşa işlənmiş (məsələn, Carcarçı Əhməd, Carcarçı Qulu, yəni “carcardüzəldən Əhməd”, “carcardüzəldən Qulu” və s.) sonralar bu ad ixtisar olunmuş və carcarçı formasında nəsil adında, daha sonra yer-yurd adında etnotoponim kimi mühafizə edilmişdir (burada verilən adlar şərtidir). Ermənilər toponimi təhrif edərək “Carcaris” etmişlər [5, s.132].

Fətirçi keçmiş İrəvan quberniyasının Üçkilse

qəzasında azərbaycanlıların yaşadığı kənd olmuşdur. Burada 1831-ci ildə 21, 1874-cü ildə 164, 1914-cü ildə 640 nəfər azərbaycanlı yaşamışdır. 1918-ci ildə Qars və Ərzurumdan gəlmə qaxtağan ermənilər kəndə hücum edib yandırmışdılar [4, s.109]. Bundan sonra kəndə başqa yerlərdən gələn erməniləri yerləşdirmişdilər. Yaşayış məntəqəsinin adı çörəkçiliklə bağlı olaraq fətirçi, yəni çörəkbişirən olmuşdur. Bu oykonim də peşə-sənətlə bağlı olaraq ləqəb bildirmiş, əsas ad ixtisar olmuşdur. Toponimiyaya aid mənbələrdə bu modeldə olan oykonimlərə kəşik oykonimlər deyilir [8, s.121].

Qalayçı keçmiş Barana 1938-ci ildə Noyembryan rayonunda kənd adı olmuşdur. 1831-ci ilədək kənddə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Elə həmin ilin payızında ruslar Bitlis və Muşdan erməniləri gətirərək kənddə yerləşdirmişdilər [5, s.68]. Bundan başqa, Abaran rayonunda da daha bir Qalayçı kəndi olmuş və 1950-ci ildə kənd ləvğ edilmişdir [7, s.712]. Kəndlərin adı misgərlik sənəti ilə bağlı olaraq formalaşmışdır. (məsələn, Qalayçı Mahmud, Qalayçı Baxış və s. adlar şərtidir). Zaman-zaman əsas ad substantivləşərək peşə-sənət bildirən “qalayçı” ləqəbi kimi işlənmiş, daha sonra toponimiyada əks olunmuşdur. Toposistemdə belə bir nümunə vardır. Məsələn, Şamaxı yaxınlığındakı Yekəxana kəndi 1903-cü ilin xəritəsində “Yekəxana İbrahim” kimi qeydə alınmışdır. Hazırda da kəndin adı Yekəxanadır. Bu toponim də həmin sistemdə formalaşmış etnotoponimdir. Qalayçılıq qədim türklərin əski sənətidir. Belə ki, misdən düzəldilmiş qab-qacaq, qazan, samovar, sini və s. əşyaların paxırını (bəkir-bakır, mis) örtmək üçün ildə bir dəfə içərisinə qalay çəkərdilər. Bugünümüzdə də qalayçılıq sənəti yaşamaqdadır.

Çubuxçu Sərdarabad rayonunda 1936-cı ildə Həktombryan rayonunda kənd olmuşdur. Ələyöz dağ silsiləsindən axıb gələn Qarasu çayının sahilində yerləşən bu kənddə 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Türkiyənin Sürməli qəzasında yaşayan erməniləri də köçürüb bu kənddə yerləşdirmişlər. Sonra 1945-ci ildə erməni hökuməti bu kəndin adını rəsmi qaydada dəyişdirib “Vardanaşen” adlandırmışdır [5, s.277]. Kəndin adı Azərbaycan türklərinin qoyunçuluqla, eləcə də həlləcliyə edən (keçə düzəldən) sənətkarlarla bağlı olaraq yaranmışdır.

Keçmişdə qoyun qırımı zamanı həllaclar kəndbəkənd gəzib keçə düzəldərdilər. Kənd adamlarının istədiyi ölçüdə keçə basardılar. Keçəbasanlar əvvəlcə, çay qırağında, çəmənli bir yerdə deyilən ölçüdə yunu sərər, üstünə su çiləyib bükərdilər. Burada çubuqçular dəmir kimi çubuqlarla yunun üstünə sərilmiş qalın kətanı döyəcəyə və keçəni hazır edərdilər. Deməli, çubuxçu (burada -çı⁴ aidlik və peşə bildirən şəkilçidir) antroponimin önündə sənətkarın ləqəbini bildirmiş, sonra sadələşmə nəticəsində əsas ad substantivləşərək tayfa adına və toponimə keçmişdir.

Quşçudərəsi Göyçə gölünün şərq tərəfində, keçmiş Yeni Bəyazid qəzasında, Göyçə ərazisində kənd olmuşdur. Mənbələrdə 1873-cü ildə kənddə 186 Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir [4, s.328]. Oykonim “quşçu” tayfa adı və reylef bildirən mənsubiyyət şəkilçisi “dərə” coğrafi terminindən ibarətdir. Dərə yaşayış məskəni olmamışdan əvvəl oronim kimi relyefi (Quşçu dərəsi) bildirmişdir. Bu dərədə kənd salınıb evlər tikildikdən sonra coğrafi obyektin yeni növü – kənd yaranmış və ad yenidən toponimləşərək Quşçudərəsi kəndi olmuşdur. Əhalisinə gəldikdə kənddə 1886-cı ildə 237, 1897-ci ildə 283, 1908-ci ildə 352, 1914-cü ildə 392, 1922-ci ildə 390, 1926-cı ildə 377, 1931-ci ildə 512, 1988-ci ildə 2000 Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir [1, s.253-254].

Dərə Ələyöz qəzasında da Quşçu Dəmirçi və Quşçu kəndləri olmuşdur. Bunlardan başqa, Borçalı və Azərbaycan Respublikası ərazilərində də Quşçu derivatlı yaşayış məntəqəsi adları – oykonimlər çoxdur. Toponimin morfoloji quruluşu quş adından və -çı⁴ şəkilçisindən ibarət olduğu üçün ən çox peşə-sənətlə bağlı toponim olduğu anlaşılar. Qeyd edək ki, İsmayilli rayonundakı Quşəncə kənd adı 1903-cü ilin xəritəsindən Quşçu Yenkiçə kimi qeyd edilmişdir [10].

Oxçu keçmiş Gəncə quberniyasının Zəngəzur qəzasında – Oxçu çayının yuxarı hissəsində olan ən böyük kəndlərdən biri olmuşdur. Burada 1831-ci ildə 143, 1873-cü ildə 541, 1886-cı ildə 1122, 1897-ci ildə 1246, 1904-cü ildə 1709 Azərbaycan türkü yaşamışdır. Kənddə həm 1905, həm də 1918-ci ilin dekabr ayında ermənilər qırğın törətmiş, kəndin əhalisini məscidə yığıb

yandırmışdılar [6, s.152]. 1918-ci ildən sonra kənddə erməniləri yerləşdirmişlər.

Oxçu etnotoponimləri də sənət və peşə ilə əlaqəlidir. “Orxon-Yenisey” abidələrində “On ox budun” (on ox tayfası), “boz ox” və üç ox tayfa” adları xatırlanır. Qərb Göytürklərini təşkil edən boyların birliyinə on ox deyilmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında Oxçu pəhləvanın adı kimi nəzərə çarpır. Əski türklərdə “ox” təbəəlik, “yay” isə hakimiyyət rəmzi daşmışdır. Azərbaycan toponimiyasında Ox-Ut (Səki), Ox-dar (Qafan), Oxçu oğlu (Amasiya) və s. ox tayfasının göstəriciləridir [2, s.157].

Yayçı keçmiş Zəngəzur və Göyçə qəzalarında etnotoponim kimi kənd adlarında əks olunmuşdur. Zəngəzur qəzasındakı Yayçı kəndində hələ əsrin əvvəllərində terrorçu və gəlmə ermənilər silah gücünə kəndin köklü sakinləri olan Azərbaycan türklərini çıxarmış və kənddə məskunlaşmışdılar [6, s.233]. Kəndin adını 1968-ci il iyun ayının 3-də dəyişdirib “Qaryis” adlandırmışlar.

İrəvan xanlığının Dərəçiçək mahalında da Yayçı kəndi olmuşdur. 1931-ci ildə burada 417 Azərbaycan türkünün yaşadığı mənbələrdə qeyd edilir. Göyçə gölünün sahilində və Zəngi çayının hövzəsində olan bu kənddə yaşayan Azərbaycan türkləri 1905-ci ildə Maku vilayətindən gəlmə ermənilər tərəfindən sıxışdırılaraq çıxarılmışlar. Gorus rayonunda olan bu kəndin adını 1948-ci il iyun ayının 1-də dəyişdirərək Djrabər adlandırmışlar [5, s.221].

Yayçı etnonimi də qədim türk hərəb gələnlərinə söykənən peşə-sənətlə (yay-çı) bağlı olaraq yaranmışdır. Yay-ox düzəldən sənətkarlar yayı və oxu ağcaqayın ağacından, kirisinə isə sigur damarından hazırlayırlarmış. Azərbaycanda 2, Kırmda 5, Bolqarıstanda 2, Türkiyədə 2, Cənubi Azərbaycanda 1 Yayçı derivatlı oykonimlər vardır [2, s.209].

Quşçulu Qafan rayonunda Oxçu çayının sağ sahilində kənd olmuşdur. Burada 1831-ci ildə 38, 1873-cü ildə 149, 1886-cı ildə 221, 1914-cü ildə 93 nəfər Azərbaycan türkü yaşamışdır [6, s.203]. 1918-ci ildə kəndin əhalisi ermənilər tərəfindən qovulmuş və bir neçə il Ordubadda məskunlaşmışdır. 1921-1922-ci illərdə kəndin 100 nəfər sakini geri, kəndə qayıtmış və güzəranlarını düzəldərək burada yaşamışlar. 1950-ci ildə erməni rəhbərliyi kəndi ləvğ edərək kəndin sakinlərini Davudbəy qəsəbəsinə köçürmüşdür. 1988-ci ildə kənd sakinləri 560 nəfər yenidən ermənilərin

təzyiqi ilə qaçqın oldular və Abşeron rayonunun müxtəlif kəndlərində yerləşdilər [6, s.141].

Üçkilsə və Dərə Ələyəzdə də Quşçu kəndləri olmuşdur. Bolqarıstan, Türkiyə, Kırım və Türküstanda da quşçu derivatlı oykonimlər yayılmışdır. Bu da oykonimin morfoloji quruluşunun quşçuluqla bağlı peşə-sənət bildirən tayfa adından törəndiyi ehtimalını artırır.

Dəmirçilər Zəngəzur mahalının 1832-ci illərə aid “Kameral təsviri”ndə xan ailəsinə məxsus mülkədar kəndi kimi göstərilir. Qarabağın keçmiş hakimi Mehdiqulu xanın analığı Bikə ağaya məxsus olduğu və orada 55 ailənin 177 kişinin yaşadığı göstərilir [13, s.296]. Lakin “Ermənistanın inzibati-ərazi bölgüsü” kitabında kəndin adı yoxdur. Görünür kəndi nə vaxtsa ermənilər ləvğ etmişlər. Kalinino rayonunun Dəmirçilər kəndində 1897-ci ildə 89, 1908-ci ildə 420, 1914-cü ildə 105, 1922-ci ildə 89, 1926-cı ildə 128, 1931-ci ildə 144, 1939-cu ildə 203, 1979-cu ildə 200 nəfər Azərbaycan türkünün yaşadığı qeyd edilir [1, s.271]. Kəndin əhalisi 1988-ci ildə ermənilərin terrorçu hərəkətləri nəticəsində qaçqın düşmüş, sonra burada erməniləri məskunlaşdırmışdılar. Kəndin adını rəsmi şəkildə erməni hökuməti dəyişdirib “Qoçavan” etmişdir [4, s.271]. Zəngibasar və Dərə Ələyəzdəki Dəmirçilər kəndinin əhalisi 1988-ci ildə ermənilərin təzyiqi ilə kəndlərini tərk edib qaçqın kimi Azərbaycana gəlmişdilər.

Dəmirçi derivatlı yaşayış məntəqəsi adlarının çox geniş arealı vardır. Belə ki, Azərbaycanda 4, Qərbi Azərbaycanda 9, Türkiyədə 4, Bolqarıstanda 3, Kırmda 2, İranda 3, Borçalıda 4 yaşayış məntəqəsi peşə-sənət bildirən dəmirçi etnonimini əks etdirir. Bu toponimlərdən 10-u Dəmirçilər, 11 dəmirçili, 8-i isə Dəmirçi modelindədir [2, s.200].

Qədim türk yazılı abidələrində dəmirçilik ən qədim peşə kimi təqdim olunur. Sənayenin olmadığı bir dövrdə dəmirçi sənətinin peşə kimi çox böyük iqtisadi əhəmiyyəti olmuşdur. Digər sənətlər müəyyən regionları əhatə etsə də, dəmirçi sənəti bütün ölkələri əhatə etmişdir.

Ağaqçı Şörəyel vadisinin, Talin rayonunda kənd adı kimi qeyd olunmuşdur [5, s.219]. Bəzi mənbələrdə göstərilir ki, 1918-ci ilədək kənddə Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Sonra ermənilərin terrorçu hərəkətləri ilə kənd əhalisi Türkiyə ərazisinə qovulmuşlar. Daha sonra kəndə Türki-

yənin Bitlis, Muş, Ələşkert, Qars, Ərzurum, Van və İranın Xoy vilayətlərindən gətirilən erməniləri yerləşdirmişdilər [4, s.31].

Ermənistan SSR-nin 1976-cı ildə nəşr olunan inzibati-ərazi bölgüsü kitabında kəndin adı olduğu kimi verilmişdir. Yəqin ki, kəndin adı müasir Azərbaycan dili səviyyəsində anlaşıqsız olduğu üçün ermənilər adı dəyişməmişlər. Deməli, kəndin adı “Qədim türk sözlüyündə mişar kimi izah edilən ağak-aqak sözündən və peşə-sənət ifadə edən -çı⁴ şəkilçisindən ibarətdir. Burada ağaqçı sözünü “mişarçı” mənasında toponimdə mühafizə edilmiş arxaik element saymaq olar. Doğrudan da, türk toplumunda “ağaqçı”, yəni “mişarçı” deyilən xüsusi peşə adamları iri ağaclardan taxta çəkib tikintilərdə işlədirlərmiş. Bu sözün sinonimi olaraq Qərbi Azərbaycanın bir sıra şivəsində “xizərçi” (xizər – 2 nəfərin işlətdiyi iri mişar) peşə adı kimi işlənmişdir.

Kəpənəkçi Ermənistanın 1976-cı ildə nəşr olunan inzibati-ərazi bölgüsü kitabında Kapanak Pokr (Kiçik kəpənəkçi) və Kapanak Medz (Böyük Kəpənəkçi kəndlərinin adları qeyd olunmuşdur [5, s.273]. Mənbələrdə 1878-ci ilədək hər iki kənddə Azərbaycan türklərinin yaşadığı qeyd edilir [4, s.164-361]. Daha sonra Bitlis və Səlməs vilayətlərindən köçüb gələn ermənilər hər iki kəndə yerləşmişlər [7, s.740].

Göründüyü kimi, erməni rəhbərliyi əvvəlcə kənd adlarının fərqləndirici sözlərini (pokr-kiçik, medz-böyük) tərcümə edərək dəyişdirmişdilər. Sonra isə Böyük Kəpənəkçi toponimini 1935-ci ildə “Musaelyan”, 1991-ci ildə “Ərzurum”, Kiçik Kəpənəkçi toponimini isə 1945-ci ildə “Hovit” kimi dəyişdirib, hər 2 kəndə uydurma erməni adı vermişdilər [3, s.301].

Borçalı ərazisində Sindilər Kəpənəkçi, Dəmirçi Kəpənəkçi və Zaqatala rayonunda Kəpənəkçi adlı kəndlər vardır. Bu adlar bizim etno-kulturoloji yaddaşımızdır. Qədim türklər yundan hazırlanmış yapıncı mənasında kəpənək sözünü işlətməmişlər. Həm “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında, həm də klassik ədəbi nümunələrdə yapıncı mənasında işlənən kəpənək sözünə rast gəlirik. Məsələn, “Çoban kəpənəyini üzərlərinən atdı” (KDQ). İ.Nəsiminin bir qəzəlində kəpənək sözü geyim mənasında 7 dəfə işlədilmişdir. Məsələn,

*Kəpənək geydiyimə kimsələr eyb eyləməsin,
Kim ki, halıma mənim qılmadı nöqsan kəpənək.*

Deməli, qədimdən kəpənək yundan hazırlanmış geyim növünü bildirmişdir. Kəpənək hazırlayan sənətkarlara isə “kəpənəkçi” demişlər.

Zaman-zaman bu peşə-sənət bildirən söz tayfa adına, sonra isə yaşayış məntəqəsi adlarına keçmişdir.

Sabunçu keçmiş Talin və Qəmərli (Araşat) rayonlarında yaşayış məntəqələrinin adı olmuşdur. Hər iki kənddə 1918-ci ilədək Azərbaycan türkləri yaşamışlar. Talin rayonundakı Sabunçu kəndinə ermənilər 1918 – 1920-ci illərdə İran və Türkiyənin ucqarlarından gəlib məskunlaşmışdılar. Azərbaycan türkləri isə ermənilərin terrorçu hərəkətləri ilə Sürməli ərazisinə qaçqın düşmüşlər. Qəmərli rayonunun Sabunçu kəndindən 1918-ci ildə qaçqın düşənlər 1922-ci ildə qayıdıb kəndə gəlmiş və evlərini bərpa edib 1948-ci ilədək orada yaşamışlar. 1948–1949-cu illərdə kəndin əhalisi Azərbaycan ərazisinə “kənüllü köçürmə” adı ilə deportasiya olunmuş, kəndə Livan və Suriyadan gəlmə erməniləri məskunlaşdırmışdılar. 1728-ci ilə aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftərin”də Karbi nahiyəsinə aid olan daha bir Sabunçu kəndinin adı xatırlanır və vergi ödəyənlərin adları çəkilir [9, s.78]. Qeyd edək ki, Abşeron ərazisindəki Sabunçu qəsəbəsinin ilkin sakinlərinin də XIX əsrin axırlarında, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasından gəlib neft buruqlarında işlədikləri mənbələrdə qeyd olunur. Deməli, Sabunçu qəsəbəsinin adı miqrativ toponimdir. Köçkünlər Sabunçu adını Azərbaycanda yaşatmışlar.

Sabun hazırlamaq da Azərbaycan türklərinin qədim peşə-sənət məşğuliyyəti olmuşdur. Təsədüfi deyil ki, 1728-ci il “İrəvan əyalətinin vergi dəftərin”də İrəvan şəhərində olan sabunxana, boyaqxana, şamxana, dabbaxxana, qəssabxana mikrotoponimləri xatırlanır [9, s.35]. Bunların da əsasında deyə bilərik ki, sabunçu məişət üçün çox gərəkli olan və müxtəlif yağ, piy və ətirlərdən sabun hazırlayan peşə adamlarına deyilmişdir. Bu peşə adı – sabunçu irəlidə göstərdiyimiz qaydada zaman-zaman tayfa adına, etnonimə, daha sonra toponimə keçmişdir. Peşə-sənət bildirən sabunçu etnonimi də erməni onomasitikasında soyad kimi (Sabunçuyan) işlənir. Nəinki sabunçu, eləcə də peşə-sənət bildirən bir çox tayfa adlarımız kiçik fonetik fərqlərlə, həm də erməni dilinin orfoqrafik qaydalarına uyğun-

laşdırılaraq onların soyadlarında aktiv işlədilir. Məsələn, dülgər-Dulgəryan, şirəçi-Şirəçiyən, xarrat-Xarratyan, quşçu-Kuşçuyan, çuxaçı-Çuxaçyan, basdırmaçı-Basdırmaçyan, çilingər-Çilingəryan, dəmirçi-Dəmirçiyən, dolmaçı-Tolmaçyan, qaltaxçı-Kaltaxçyan, düdükçü-Düdükçüyən, qapançı-Kapançiyən, kotançı-Qotançiyən, misgər-Miskəryan, zərgər-Zarqəryan, boyaqçı-Boyaxçiyən, çubuxçu-Çubuxçuyan, qarah-Kazançyan, nalbənd-Nalbandyan, zurnaçı-Zurnaçiyən, kömürçü-Kömürçüyən, bağban-Bağbanyan, bəzirci (tacir)-Bazırqəryan və s. Peşə-sənət bildirən və Azərbaycan türklərinin milli kimliyini və etno-mədəni irsini bildirən bu adlar erməni soyadlarında gen-bol işlədilir. Ermənilər biz türklərə nifrət etsələr də, şəcərələrini itirmək qorxusundan soyadlarını dəyişmirlər. Əslində bu etnik adlar bizim soyadlarda işlənməli idi. Lakin 1936-cı ildə Sovetlər Birliyinin yeni Konstitusiyası qəbul edildəndən sonra bolşevik hökuməti Qafqaz türklərinə “azərbaycanlı” etnik adı verdi və pasportlarına öz babasının adını rus soyadı formasında məsələn, Kərimov, Məsimov və s. yazmağa məcbur edildilər. Bununla da nəsil-nəcabətimizi itirdik. İndi çox az adam öz şəcərəsini bilir. Əslində biz Azərbaycan türklərinin ad modelində ulularımızın peşə-sənət məşğuliyyəti də soyad kimi (Kərim Qulu oğlu Dəmirçi, Əjdər Həsən oğlu Afşar, Mahmud Səlim oğlu Qalayçı və s.) işlədilməli idi. Tarixi abidələrimizdə ad+ata adı+tayfa adı və ya tayfa adı+ata adı+şəxs adı kimi antroponimik modellərin gözəl nüsxələri vardır. Məsələn, “Kitabi Dədə Qorqud” dastanında Qanlı (soyad), Qoca oğlu (ata adı), Qanturalı (şəxs adı)-Qanlı Qoca oğlu Qanturalı, və ya Ulaş oğlu (ata adı), Salur (soyad), Qaran (şəxs adı) Ulaş oğlu Salur Qazan, Ənsə (şəxs adı) Qoca oğlu (ata adı), Oxçu (soyad) – Ənsə – Qoca oğlu Oxçu və s.

Bunlardan başqa, “Kameral təsvir”lərdə dini və mülki titullarla işlənən antroponimik modellər çoxdur. Məsələn, Bağır Kərbəlayı Əli oğlu, Həsən bəy Abbasəli bəy oğlu, Praporşik Əli bəy Məşədi Tarverdi oğlu, polkovnik Cəfərqulu ağa Məmməd Həsən ağa oğlu və s.

Paradoksa bax ki, irəlidi qeyd etdiyimiz peşə-sənətlə bağlı tayfa adlarımızı (dəmirçi, nalbənd, kömürçü, zərgər və s.) ermənilər sahib olaraq öz soyadlarında aktiv işlədirlər. Bunun üçün Ermə-

nistan KP. MK-nin keçmiş qurultay sənədlərindəki ad siyahısına baxmaq kifayətdir. Lakin erməni millətçiləri göstərilən tayfa adlarını əks etdirən etnotoponimləri (Qaltaxçı, Dəmirçilər, Sabunçu, Kömürçü və s.) pantürkist toponim hesab edərək coğrafi obyektlərə ərazi ilə heç bir etnokulturoloji bağlılığı olmayan uydurma erməni adları vermişdilər. Bu, torpağın yaddaşına qəsd edilmiş tarixi cinayətdir. Bu coğrafi adları rəsmi qaydada uydurma erməni adları ilə əvəz edən erməni hökuməti coğrafi adların soyqırımını aparmışdır. Bütün bunlar Sovetlər Birliyi dövründə baş vermişdir. Bolşevik hökuməti 1944-cü ilin may ayında Krım türklərini Orta Asiyaya sürgün etmiş, dərhal sonra 1300-dən çox toponimi uydurma rus adları ilə əvəz etmişdir. Şimali Qafqazda və Axısqada da yerli əhalini Orta Asiyaya köçürəndən sonra yer-yurd adlarını dəyişdirmişdilər. 1990-cı illərdə gürcü millətçiləri də Borçalıda Azərbaycan türkləri yaşayan kəndlərin adını dəyişdirib gürcüləşdirmişdilər.

Balkan ölkələrindən ta Uzaq Şərqə uzanan türkmənşəli adlar bizim torpaq üzərində yazılmış salnaməmizdir. Rus, erməni, gürcü, bolqar, fars və yunan millətçiləri zaman-zaman türkmənşəli adlara divan tutmuşlar. Bütün bunlar türk xalqlarına qarşı yönləndirilmiş bir humanitar siyasi cinayətdir.

Nəticə. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, Rusiya-İran (1828) və Rusiya-Osmanlı (1829, 1854, 1878, 1914, 1918) müharibələri dövründə Qərbi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri müharibə meydanında pərən-pərən olmuşlar. Bundan sonra həm rus ordusunun, həm də İran və Türkiyənin ucqarlarından, Livan və Suriyadan köçürülüb gətirilən gəlmə şovinist erməni terrorçularının millətçi hərəkatları ilə dəfələrlə (1928, 1878, 1905, 1914, 1948, 1988) Azərbaycan türkləri öz tarixi torpaqlarında soyqırıma məruz qalaraq dədə-baba yurdlarını itirmişlər. İrəvan xanlığının torpaqları əsasında, hələ 1928-ci ildə rus carının sərəncamı ilə ermənisiz “Erməni vilayəti”, 1921-ci ildə isə yenə rus bolşevik hökumətinin dəstəyi ilə “Ermənistan SSR” yaradılmışdır. Bununla belə Qərbi Azərbaycana tam sahib olan ermənilər türkmənşəli yer-yurd adlarına qənim kəsilmişlər. Zaman-zaman torpağın dilinə – toponimlərə qəsd edərək bu milli mənəvi mədəniyyətimizin və etnoqrafiyamızın tərkib hissəsi olan bu söz

incilərini sıradan çıxarmışlar. Peşə-sənət adlarını ermənilər öz soyadlarında gen-bol işlətdikləri halda, həmin peşə adlarından və torpağın etnik yaddaşına çevrilən etnotoponimlərə “divan” tutmuşdular.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasının ərazisində də peşə-sənətlə bağlı olan etnotoponimlər çoxdur. Bu etnotoponimlər ümumilikdə bir sistem təşkil edərək Azərbaycan türkcəsinin qayda-qanunları əsasında yaranmış, toponimik səviyyədə formalaşmışlar. Lakin Qərbi Azərbaycanda ermənilər etnotoponimləri soyqırma məruz qoyduqları üçün o tarixi-etnik ərazilərimizin peşə-sənətlə bağlı olan etnotoponimlərini tədqiq etdik ki, unudulmasın. Milli-mənəvi dəyərlərimizdən olan peşə-sənətlə bağlı etnotoponimlərin bir qisminin məqalədə təqdimatı “Qərbi Azərbaycana qayıdış” konsepsiyasına bir ərməğan olacağını düşünürük.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türkmənşəli toponimləri. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 2002, s.696.
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, “Zəka Print” nəşriyyatı, 2015, s.385.
3. Bayramov A. Tarixi faciələrimiz: deportasiya, repressiya və soyqırımı. Sumqayıt, “Zəka Print” nəşriyyatı, 2015, s.416.
4. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanla Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Elm” nəşriyyatı, 1998, s.451.
5. Ermənistan SSR-nin İnzibati-ərazi bölgüsü. İrəvan, Hayastan, 1976, s.223.
6. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, “Gənclik” nəşriyyatı, 1995, s.464.
7. Ermənistan və ona yaxın olan ərazilərin toponimlər lüğəti İrəvan Dövlət Universiteti (erməni dilində). 1986, s.982
8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı, 1991, s.317.
9. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. Bakı, “Turxan” nəşriyyatı, 2022, s.480.
10. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı, “Elm”, nəşriyyatı 1962, s.324.
11. Şərrur-Dərə Ələyaz qəzasının kameral təsviri (ruscadan tərcümə edən: Nazir Əhmədli). Bakı, 1873, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, s.566.
12. Yeni Bəyazid qəzasının kameral təsviri

(ruscadan tərcümə edən: Nazir Əhmədli). Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 1873.

13. Zəngəzur mahalının kameral təsviri. (1832-1833). Bakı, “Elm və Təhsil” nəşriyyatı, 2021, s.352.

14. 1903-cü ilin hərbi topoqrafik xəritəsi. Tiflis, 1903.

A.Bayramov, A.Bayramova

Reflection of professional and artistic names in the toponymy of Western Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the semantic and etymological characteristics of occupational and craft names in the toponymy of Western Azerbaijan from a historical perspective. During the research, the population's occupations and traditional crafts reflected in the place names of the region are examined, and it is substantiated that toponyms derived from occupational and craft names represent an important linguistic factor reflecting the ethno-cultural memory and the history of economic activity in Western Azerbaijan. The study also demonstrates that occupational and craft-related toponyms have become an integral part of the cultural life of the population.

А.Байрамов, А.Байрамова

Отражение названий профессий и ремёсел в топонимии Западного Азербайджана

Аннотация

В статье с исторической точки зрения анализируются семантические и этимологические особенности названий профессий и ремёсел в топонимии Западного Азербайджана. В ходе исследования изучаются занятия населения и ремесленные традиции, отражённые в географических названиях региона, а также обосновывается, что топонимы, происходящие от названий профессий и ремёсел, являются важным языковым фактором, отражающим этнокультурную память и историю хозяйственной деятельности Западного Азербайджана. В исследовании также показано, что топонимы, связанные с профессиями и ремёслами, стали неотъемлемой частью культурной жизни населения.